ڕۆڵی میرنشینە کوردییەکان لە گەشەسەندنی ڕۆشنبیری و ئەدەبیاتی کوردیدا
میرنشینەکانی ئەردەڵان و بابان بەنموونە

پ. ی. د. لوقمان ڕەئوف عەلی
بەشی کارگێڕی کار- پەیمانگەی تەکنیکی کوردستان (سلێمانی) / هەریمی کوردستانی عیراق
پ. ی. د. سروشت جەوهەر حەویز
بەشی زمانی کوردی- فاکەڵتی پەروەردە- زانکۆی کۆیە/هەریمی کوردستانی عیراق

پۆختە:

ئەم تـوێژینەوە بەناونیشـانی(ڕۆڵی میرنشـینە کوردییـەکان لـە گەشەسـەندنی ڕۆشنبیری و ئـەدەبیاتی کوردیـدا میرنشینی ئـەردەلان و بابان بـە نموونـە) باسـکردنە لە ڕۆڵی هەردوو میرنشـینی ئەردەڵان و بابـان لە گەشەسـەندنی ئەدەبیـات و بڵاوکـردنەوەی ڕۆشـنبیری لەسـەردەمی دەسـەڵاتیاندا، بەمانـایەکی تـر کـارکردنە لەسـەر ئەو هەوڵ و کـارانەی ئەم دوو میرنشـینە لە پێنـاو هەنگاونـان بەرەو شارسـتانییەت و ڕۆشـنبیرکردنی خەڵکـی و سـود وەرگرتنیـان لە کـایە جیاوازەکـانی میرنشـینەکەدا، جـگە لەمەش تۆمـارکردن و پاراسـتنی مێژوو ئەدەبیـاتی کـوردو خستنەگەڕی توانـا مرۆییەکـان، لەپێنـاو ڕەخسـاندنی زەمینەیەکـی لەبار بۆ گەشەدان بە کۆمەڵگە.

گرنگـی ئەم تـوێژینەوە لەوەدایە کە هەمـوو ئەو هەوڵ و کـارانەی لەسـەرەتای میرنشـینی ئەردەڵان و بابـان دا، لەپێنـاو گەشـەدان بە بە ئەدەبیـات و ڕۆشـنبیری دەناسـێنێت، جگەلەمەش ئەو بەرهەمانەی کە لەم میرنشینانە ماوەتەوە، ئەگەرچی کەمن، بەڵام بەنرخ و گەوهەرن و بوونەتە بنەمایەکی سەرەکی ڕێبازی کلاسیکی کوردی.

پەیڤێن سەرەکی: *میرنشین، ئەردەڵان، بابان، ڕۆڵ، ئەدەب، ڕۆشنبیری.*

پێشەکی:

ڕۆشنبیری ئاوێنەیەکە باری کۆمەڵایەتی و بیری هەر گەلێک بەپێی قۆناغەکەی پیشـاندەدات و دەبێـتە هۆکارێـک بـۆ خسـتنەڕوو و ناسـاندنی پێکهـاتەو بەهاکـانی، بەمەش یەکەیەکـی ڕێکخـراوەو کـار لەسـەر بەرز ڕاگرتنـی زمـان و ئەدەب و بەهـا باڵاکـانی کۆمەڵگە دەکـات، هەر بـۆیە کە بـاس لە ڕۆشـنبیری لە نـاو هەردوو میرنشـینی ئەردەلان و بابـان دەکەیـن، ڕاسـتەوخۆ پەیوەسـت دەبێـتەوە بە شارسـتانییەت و ئەو هەنگـاوانەی کە لەڕێگەیەوە بوونەتە ناسنامەی میرنشینەکان.

ئەم تـوێژینەوەیە باسـکردنە لە ڕۆڵـی ڕۆشـنبیری لە بونیادنـانی رۆشـنبیری لەم دوو میرنشـیینەو گەشـەدان بە کۆمەڵگەو هۆشـیاری مرۆڤەکـان، بەتـایبەتی میرەکـان، لەپێنـاو ناساندنی نیشتمان و هەستکردن بە تاک و ئازادی و بەشداریکردن لە ژیانە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکەو هەوڵدان بۆ گۆڕینی عەقڵیەتی خێڵەکی بۆ شارستانییەتی.

میرنشـیینە کوردییـەکان لەگـەڵ دروسـتبوون و گرتنەبـەری دەسـەڵات، بـە گشـتی کاریان بۆ کۆی پرسەکان کردووە، یەکێک لەم کارانەش شیعرو ئەدەبیاتی کوردی بووە.

میرنشینی ئەردەڵان بەدرێژایی مێژووی حوکمڕانی خۆی، چەند هەنگاوی گرنگ و کەشی لە باری بۆ ئەدەب ئەدەبیات و رۆشنبیری رەخساندوە، لەلایەک لەپێناو هۆشیاری و ڕۆشنبیرکردنی کۆمەڵگە، لەلایەکی ترەوە نیشاندانی ناسنامەی میرنشینەکە بووە.

بەهەمان شێوە میرنشینی بابان لەماوەی فەرمـانڕەوایی میرنشیتنەکەدا، هەرچەنـدە مـاوەی دەسـەڵاتیان لـە چـاو میرنشـینی ئەردەڵانـدا زۆر نـەبووە، بـەڵام زمـان و ئـەدەبی کـوردی پەرەسـەندنێکی باشـی بـەخۆوە دیـوە، ئەمەش بەهـۆی ئەوەی لەلایـەک دروسـتکردنی کەشـی ئەدەبی و شیعریی، لەلایەکی ترەوە ئەدەب یەکێک بووە لە بنەماکانی فێربوون و فێرکردن.

ئامانجی لێکۆڵینەوە: دیاریکردنی ڕادەی گرنگیدانی میرنشینەکان بە ئەدەب و ڕۆشـنبیری ، ڕۆڵـی میرنشـینەکان لـە گەشـەکردنی ئـەدەب بەگشـتی و مزگەوتەکـان وەک سـەرچاوەی خوێنـدەواری و ڕۆشـنبیریی بەتـایبەتی، دەرخسـتنی ڕادەی بەهێـزی ئـەدەبی سـەردەمی میرنشینەکان، ناساندنی شیعرو ئەدەبیات و دیاریکردنی بنەماکانی لەم قۆناغەدا. ناسـاندنی هەوڵی میرەکان، لەپێناو بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیریی.

ڕێبـازی لێکۆڵێنـەوە: لـە نوسـینی ئـەم لێکۆلینەوەیـەدا پـەیڕەوی ڕێبـازی مێژوویـی ، وەسفی شیکاری کراوە .

ئەم لێکۆڵینـەوەیە کـار کـردنە لەسـەر ڕۆڵـی میرنشـینەکانی ئەردەڵان و بابـان، لـە بارەی گەشەی ئەدەب و گرنگیدان بە شیعرو برەودان بە بواری ڕۆشنبیری، بۆیـە پێکدێت لـە دوو بەش:

لـە بەشـی یەکەمـدا بـاس لەڕۆڵـی میرنشـینی ئەردەڵان و سـەرچاوەی گەشـەو فـراوان بوونی ئەدەب و ڕۆشنبیری و مێژوو، ئاین و قوتابخانە.....تاد لـەم سـەردەمانەدا دەکات، لـە بەشـی دووەمیشـدا بـاس لە گەشـەپێدانی ئەدەبـی میرنشـینی بابـان دەکـات لەگـەڵ سـەرچاوەی گەشەو فراوان بوونی ئەدەب و ڕۆشنبیری و شیعرو ڕۆڵی شیعر لەم میرنشینانە دەکات، لەگەڵ کردنەوەی شوێنی تایبەت بە چالاکی و هاندانی خەڵک و ڕۆڵی لەسەر ڕۆشنبیری هاووڵاتییـان و خستنەرووی پێگەو رۆڵـی هەریەکە لەم میرنیشینانە، پاشـان بەراوردی هەردوو میرنشـینەکە لەم ڕاونگەوە کراوە.

یەکەم: ڕۆڵی میرنشینی ئەردەڵان لە گەشەسەندنی ئەدەبیاتی کوردیدا

میرنشینی ئەردەڵان یەکێک بوو لە میرنشینە کوردییەکان و حکومەتێکی نیمچەسەربەخۆ بووەو نزیک بە(٧٠٠ ساڵ) (١١٦٩ -١٨٦٧) فەرمانڕەوایی بەشێک لە کوردستانی کردووە. تاوەکو بەر لەدامەزرانی شاری سنە لە ساڵی(١٦٣٦ز)، ناوەندی حکومەتەکەیان زۆرتر هەورامان، قەڵای پاڵەنگان و قەڵای مەریوان بووە)(عبدالصمد، "نور الانوار فی کرامات ذراری سیدالمختار ، ١٣٦٩)

میرنشینی ئەردەڵان یەکێک بووە لە میرنشینە بە هێزەکانی کورد، چونکە بەدرێژایی فەرمانڕەوایی خۆی، دەسەڵاتێکی فراوانی هەبووە، چونکە زۆر ناوچەو شاری خستووەتە ژێر ڕکێفی خۆی، جگەلەمەش سکەی خۆیان هەبووە و سەردەمێک بە تەواوی سەربەخۆبووەو تا ماوەیەکی زۆر بە هیچ شێوەیەک لە وتارەکانیاندا باسی هیچ کەسێکیان تێدا نەکردووە و بەناوی خۆیانەوە وتاریان خوێندووەتەوە، واتە نە بەناوی سوڵتانی عوسمانییەوە، نەبە ناوی شای سەفەوییەوە، وتاریان خوێندووەتەوە، واتە تا ڕادەیەکی زۆر سەربەست و سەربەخۆ بوون، بەڵام هەندێک کاتیش بەهۆی هاتنی هەندێک میری لاواز و بێ توانا و ناکۆکی ناوخۆ، بەرەو لاوازی چوون و لە دوای ماوەیەکیش هەر بەو هۆیەوە چونەتە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی سەفەوی و تا ساڵی (١٨٦٨ز) بە تەواوی لەناوچووە.

لە دوای ساڵی (١٦٣٩ز) ڕێکەوتنی زەهاو، کوردستان بە تەواوی بوو بە دوو بەشەوە، بەشێکی لە ژێر دەستی دەوڵەتی سەفەویەوەو بەشەکەی تریشی لە ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی مایەوە، هۆزەکانی کەلهوڕ و ئەردەڵانیش بوونە بەشێک لە سەفەوی و تەنها ناوچەی ئامێدی و جزیرە بۆ ماوەیەکی باش بە نیمچە سەربەخۆیی مابوونەوە.

میرنشینی ئەردەڵان بە درێژایی ئەو ماوەیەی کە حوکمرانی کردووە، لەگەڵ ئەو ململانێ و ناکۆکیانەش کە هەبوون، بەڵام وەک پێگەی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی میرنشینەکە، کۆمەڵێک ئەرک بووبوونە بنەمای حوکمرانی میرنشینەکە، لەوانە (خوێندن، ڕۆشنبیری، ئابوری، سەربازی، ......تاد) ئەگەرچی حکومەت، یان میرەکان خۆیان نەبووبوونە کارئەکتەری سەرەکی و ڕاپەراندنی ئەم کارانە، بەڵام ڕۆڵێکی سەرەکییەکان هەبوو لە گەشەسەندن و هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندن و ڕۆشنبیری، چونکە بەشێک لە میرو کوڕەکانیان خۆیان هەم خوێندەوارو ڕۆشنبیر و هەم شاعیرو نوسەر بوون.

کەواتە میرنشینی ئەردەڵان لەپێناو گەشەدان بە بواری رۆشنبیری و پێگەی کەسی خوێنەوارو شارەزا، چەند هەنگاوێکی گرتوەتەبەر:

یەکەم: نوسینەوەی مێژوو

لەسەردەمی ئەم میرنشینەدا یەکێک لەو خاڵە دیارو چالاکانەی کە سەریهەڵدا، یاخود بوونی هەبووە، درێژەدان بوو بە نوسینەوەی مێژوو، یان نوسینی کتێبی مێژوویی لە دوای شەرەفخانی بەدلیسییەوە، بەمەش ئەم هەنگاوە دەچێتە ڕیزی ئەو هەنگاوە دیارانەی، کە مێژوو نوسە دیارەکانی جیهان و ڕۆژهەڵات ، وەک زەینەفون و سترابۆن و .....تاد لەبواری مێژوودا گرتویانەتەبەر، چونکە"بۆ یەکەمجار لە مێژووی کوردستاندا مێژوونوسانی کوردستانی ئەردەڵان ڕێبازی شەرەفەدین خان بەتلیسییان درێژەپێداو وێرای نوسینی پاشەڕۆک لەسەر شەرەفنامە، چەندان مێژوو و جوگرافیای میرنشینی ئەردەڵان نوسیوە"(بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان، ٢٠٠٥: ١٧) لەناو ئەم کارە مێژووییانەشدا مێژونوسێک سەریهەڵداوە، کە پیشتر وێنەی نەبووە، ئەویش مێژوونوسێکی ژن بووە و بە پاڵپشتی بنەماڵەو خێزانەکەی و کەشی لەباری میرنشینەکە، مێژووی ئەردەڵانی نوسیوە، بۆیە"مەستورە بەنوسینی مێژووی ئەردەڵان، بە یەکەم ژن دەژمێردرێ، کەلەسەر ڕێبازی میر شەرەفەددین ڕۆیشتووە"(بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان: ١٧) ئەم ڕۆڵەی مەستورە وەک ژن لەو سەردەمانەی کە ژن بەتەواوی لە ژێر باری داب و نەریت و لایەنە کۆمەڵایەتییەکاندا خەفەکرابوو، ئەم کارانەی کردووە، ئەمەش ئاستی ڕۆشنبیری و ڕۆڵی میرنشین و هاوسەرو خێزانەکەی دەردەخات، لەوسەردەمەدا بە زمانی (کوردی، عەرەبی و فارسی) بەرهەمی هەبووە.

ئوگینا واسیل ئاوا وەرگێڕی (مێژووی ئەردەڵان) بۆ ڕوسی لە بارەی مەستورەدا دەڵێ"لە تیرەو هۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیکدا، ئافرەتێکی دیکەی وەک مەستورە، کە هەم شاعیرێکی بەتواناو مێژوونوسێکی لێهاتووبووە، وێنەی نەبووە، بەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم ژنی ڕۆشنبیری وەک مەستورەی بەخۆوە نەدیووە)(قەرەداغی،دیوانی مەستوورە،٢٠٠١: ١١) ئەم بۆچوونەش ڕۆڵ و پێگەی مەستوورەی ئەردەڵان دەردەخات کە لەو تەمەنە کەمەیدا پێشکەشی کردووە.

ئەوەی ئەم کارەی گرنگ و بە بایەخ کردووە، ئەوەیە کە تا ئەو سەردەمە، لەلایەک کاری لەم شێوەیە نەکرابوو، لەلایەکی ترەوە مێژوو لە قاڵبی گێڕانەوە دەرنەچووبوو، بەڵام لەم سەردەمەدا مێژوو بووبە زانست و نوسین و کارکردن لەسەر بەڵگەو ڕووداوەکان، جگەلەمەش یەکێکی تر لە هۆکارەکان، دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە مەستورە دەڵێت"هەر لەسەرەتای خوێندەواری خۆمدا کتێبی مێژووییم زۆر دەخوێندەوەو هۆگری بابەتە مێژووییەکان بووم"(بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان : ١٨)

سەبارەت بە وردی و باسکردن لەڕووداوەکان، ماجدی مەردۆخ ڕۆحانی دەڵێت"خەسرەوخانی گەورە لە ساڵی (١١٧٠) بۆتە حاکمی کوردستان، لەولاشەوە کە دەزانین محمد ئاغا ساڵی (١٢٥٠)عەمرەی خوای کردووە، ئەمەشمان بۆ دەردەکەوێ کە ئەو پیاوە

دەوری نەوەد ساڵ ژیاوە، کەسێ لە مێژووەکەی مەستورە وردبێتەوە، دەبینێ کە ئەو کتێبە وردبینییەکی زۆری لە ڕووداوەکانی شەست حەفتا ساڵی پێشتر لە ژیانی نوسەرەکەدا هەیە، بێ شک هۆکاری سەرەکی ئەم تایبەتییە محمدئاغایە"(بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان :٢٤) کەواتە میرکانی ئەردەڵان بە گشتی لە ڕوانگەی ڕۆشنبیری و خوێندەوارییەوە ڕۆڵیان لە هاندان و ڕۆشنبیرکردندا هەبووەو بەرهەمەکەشی ئەم شاکارانەیە، کە بوونەتە بارستایی ئەدەب و مێژووی کوردی.

جگەلەمەش میرنشینی ئەردەڵان دووەمین میرنشینی کوردە، کە دەکەوێتە دوای میرنشینی بەتلیس و مێژووی فەرمانڕەوای خۆی بە ڕێکوپێکی تۆمارکردبێ، ئەگەر بیرەوەرییەکانی (مەئمون بەگی کوری بێگە بەگ) وەک لە مێژووی فەرمارڕەوایانی ئەردەڵان، بەیەکەمین سەرچاوەی مێژوویی وەربگرین، کە ساڵی (٩٨٥-١٥٧٧ز)، واتە (٢٠) ساڵ پێش تەواوکردنی شەرەفنامە – ١٥٩٦) نوسیبێتی، ئەوا میرنشینی ئەردەڵان دەبێتە یەکەمین میرنشینی کوردی کە مێژووەکەی لەلایەن مێژوونوسانی ئەردەڵانەوە سەرلەبەری نوسرابێتەوەو مەستورە شەشەمین کەسە کە مێژووی ئەردەڵانی نوسیوەتەوە، واتە لەدوای(مەئمون بەگ، شەرەفخان، مەلا محمد شریف، محمد ئیبراهیم ئەردەڵانی، خەسرەوبەگی ئەردەڵان) (بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان : ٧٧)

جگە لەمانەش ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵان (١٧٧٥-١٨٢٤ز) خەسرەوخانی ناکام (١٨٠٠-١٨٣٢) دەستیان بە نوسینەوەی مێژووی فەرمانڕەوای ئەردەڵان کردووە، هەروەها لە شاری سنە کە پایتەختی میرنشینەکەبوو، بە دەیان شوێنەوار هەن، کە سەردەمەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میرنشینی ئەردەڵان، لەگەڵ ئەمەشدا لاسایی و کاریگەری سەفەوی و زەندی و قاجەرەکانی پێوە دیارە، بۆیە لە بواری ئەدەبیات و مێژوودا بە هەمان شێوە لەگەڵ ڕەوتی ئەم سەردەمانەدا هەنگاویان ناوە، بۆ نموونە"لەبواری نوسیندا تەنیا لە نێوان ساڵانی (١٢١١ک م تا ١٣١٩ک م) شەش کتێبی بە نرخی مێژوویی بە ناوی (زوبدەتول تواریخ)، (لوبول تەواریخ)،(تاریخ ئەردەڵان)، (حەدیقەی ئەمانوڵلاهی) ،(حەدیقەی ناسری)، (توحفەی ناسری)دەنوسرێت، تا بزوتنەوەی مێژوونوسی سەردەمی قاجارەکان لە کوردستان دووبارە بەرهەم بێتەوە. کەمن ئەو تەقەلایە ناوئەنێم (بزوتنەوەی مێژوونوسی سنە" (بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان : ١١٦)، بەدەر لە کەسە نوسەرو مێژوونووسەکان(میرەکانی ئەردەڵان لەسەردەمی دەسەڵاتداریێتی خۆیانەوە مێژوونوسانیان بە نوسینەوەی بنەماڵەی ئەردەڵان ڕاسپاردووە .(حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان بابان سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، :٢٩) جگەلەمەش پاراستنی چەندین دۆکۆمێنت و بەڵگەی بەبایەخ و نوسین لای ئەم میرنشینە، بووەتە خەم و بەرپرسیاریەتی ڕۆشنبری و ئەدەبی.

دووەم ئەدەب:

لەسەردەمی میرنشینی ئەردەڵاندا ئەدەب و کاری نوسین، گرنگی زۆری پێدراوە، لەلایەک لەپێناو پێگەیاندنی نەوەیەکی رۆشنبیرو ئەدەب دۆست، لەلایەکی ترەوە بەخشینی سیمایەکی رۆشنبیری بە میرنشینییەکە، بۆیە هەم لەناو دەسەڵات، هەم لەو شوێنانەی کە وەک شوێنی خوێندن و زانست بەکارهاتوون، ئەدەب یەکێک بووە لەبابەتەکانی پێگەیاندن.

ئاشکرایە کە مەستورە نەیویستووە شوو بە خەسرەوخان بکات، لەم بارەوە میرزا عەلی ئەکبەر، مونشی دەڵێت"مەستورە لە هەموو بارێکەوە خۆی وەک پیاو دەزانی، نەیدەویست ئەو مێردکردنە قبوڵ بکات و تا ئەوەی خوالێخۆشبوو خەسرەوخان بە بیانوی جۆربەجۆر باپیری بەرێزو باوکی هێژای مەستورەی خستە بەندەوە، بێجگە لەمەش پەنجاهەزار تمەنیانی لێیان وەرگرت، بەڵام مەرجی رزگاربوونیان لە بەندیخانە بەوەدانا کە ئەوکیژەی بۆ مارە بکەن"(بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان :١٩).

ئەگەر هاوسەرگیرییەک بەم مەرامەوە گرێدرابێت، ئەی ئەوە چ هۆکارێک بوو وای لە مەستورە کرد، کە بە هێزترین شین بۆ هاوسەری بە شیعر بنوسێت، لە مێژووی شیعری شینی هاوسەردا، کەواتە دوای هاوسەرگیری و ناسینی خەسرەو وەک کەسێکی رۆشنبیرو شاعیر و رەخساندنی گەشەی ئەدەبی و شیعریی، ئەو مەبەست و نیازە خراپەی گۆڕی بۆ ناسین و بەقەدری مەستورە، بۆیە لە ناو کۆشک و دەسەڵاتدا کەشی ئەدەبی و کتێبخانە رۆڵێکی گرنگیان پێداوەو بە هۆشییەوە مەستورە، بە پشتیوانی هاوسەرەکەی توانیویەتی هەم شیعری باش بنوسێت، هەم لە بوارەکانی تریشدا رۆڵی هەبێت، چونکە(خەسرەوی والی کە هاوسەری مەستورە بووە شیعری نوسیوەو نازناوی (ناکام)بووە)(ببادیە، استاد ملا محی الدین ساڵحی، ١٣٨٠)، بەمانایەکی تر ئەگەر میرانی ئەردەڵان رۆشنبیر نەبوونایە، ئەوا کەسێکی رۆشنبیری وەک خەسرەوخانی لێهەڵنەدەکەوت، بۆیە کۆڕو کۆبوونەوەو شیعرو وتارو...تاد سیمایەکی دیاری میرنشینییەکەبووە.

لەبواری ئەدەبی دا مەستورەی ئەردەڵانی کتێبێکی تایبەت کردووە بە نوسەرانی کورد کە ناوی ناوە (مجمع الادبا) (بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان :٢٥) ئەمەش ئەوە دەردەخات کاری ئەدەبیات و نوسین یەکێک بووە لە کارەکانی میرنشین، بەو پێیەی ئەم هەموو نوسەرو شاعیرەی تێداهەڵکەوتون، لەلایەک میرنشین پاڵنەربوو، لەلایەکی ترەوە سەرچاوەی ئەمانەش مزگەوت و ژینگە رۆشنبیرییەکە بووە.

محمد عەلی قەرەداغی دەڵێت"مەستورە زۆرێک غەزەلی ناسک و رەوانی لێ ماوەتەوە، هەندێک لە شیعرەکانی بۆ مێردەکەی (خەسرەوخانی والی)گوتووە، کە ئەویش شاعیربووەو شیعریان گۆڕیوەتەوە" (قەرەداغی،دیوانی مەستوورە،٢٠٠١: ٩)، هەروەها رۆخانی دەڵێت(مەستورە

زۆرێـک غەزەلـی ناسـک و ڕەوانـی لـێ مـاوەتەوە هەنـدێک لە شـیعرەکانی بـۆ هاوسـەرەکەی (خەسـرەوخانی والـی) گوتـووە، کە ئەویـش شـاعیربووەو شـیعریان گۆڕیـوەتەوە)(ڕۆخـانی، مێـژووی نـاودارانی کـورد، ٢٠١١: ٣٦٣) "ژیـانی مەسـتورە لەسـەردەمی گەشـەو ناوبـانگی میـرەکییە کوردییە فیودالەکـانی ئەودەمە بـووە. کە شـیعر و ئەدەبیـاتی کـوردی لەگەڵ گەشـەی ئەوانـدا گەش بـوو، لەگەڵ هەرەسـی ئەوانیشـدا بوکـایەوە" (بیرئـانینی مەسـتورەی ئەردەڵان : ٣٥). ئەمەش بەهـۆی ئەوەی لە حەرەمـی دەسـەڵاتدا، شـیعرو ئەدەبیـات بـایەخی زۆری پێدراو لەو ڕێـگەیەوە شـاعیرو ڕۆشـنبیریان پێگەیانـدوە، ئەم کلتـورەش لای گەلانـی ئێـران هەبووە، بۆ نموونە لەسەردەمی (فەتحعلی شای قاجار)دەیان شاعیری ژن لە حەرەمیدا کۆڕیان بەسـتووە، لەمەش گرنگتـر هەر سـێ ژنەکەی (تـادس خـان، دڵشـاد خـان، کـانی بـاجی) شـاعیری دەربـاری شـاپورن، ئەمە جـگە لە چەنـد شـاعیرێکی تـر، بـۆیە ڕۆڵـی ژن و شـاعیر لە میرنشـینی ئەردەڵانـدا، لە ژێـر کـاریگەری و نزیکـی ئەم سـەردەمانەدا، شـیعرو ئەدەبیـات گـرنگـی و بـایەخی زۆری پێـدراوەو ئەسـتێرەی درەوشـاوەش مەسـتورەی ئەردەڵانـیـیە، یـاخود (ئەمانوڵلاخـانی) ئەردەڵان (١٨٢٥) بە چـاوێکی وردبـین تەماشـای زانسـت و ئەدەبـی دەکـرد، بارەگـای والـی جـێگەی شـاعیرو نوسـەرو زانایـان بـوو) (خەزنەردار،ب٤، ٢٠٠١: ١٢)، یـان لەسـەردەمی (خەسـرەوخانی کـوڕی ئەمـانوڵلا)ی ئەردەڵان بـوو بە نێوەنـدێکی گرنـگ و گەورەی شیعرو ئەدەب، والی خۆی شاعیرێکی ناسراوبوو. (خەزنەردار،ب٤، ٢٠٠١: ١٢)

محمـد عەلـی قەرەداغـی دەڵێـت" خـاتوو مەسـتورە وەک لە دەستنوسـەکانیدا دەردەکەوێ، هەمـوو شـێوە خەتێکی زۆر جوان نوسـیوەو دیـارە لەم بوارەشـدا دەسـتێکی بـاڵای هەبووە"(قەرەداغی،دیوانی مەستوورە، ٢٠٠١: ٩)، کەواتە مەستورە جگە لەئەدەب و مێژوونوسین، خەتخـۆش و جواننوسـی سـەردەمی خـۆی بـووە، جـگەلەمەش لەنـاو بنەماڵەکەیـدا شـاعیرو نوسـەری تـر هەبـوون، بۆنمـوونە میـرزا فەتحـوڵڵای خـوڕەم وەزیـری کە مـامی دایکـی مەسـتورە بـووەو سـەرداری خەسـرەوخانی گەورەبـووە، بەڵام پـاڵی داوەتە لـوتفعەلی خـانی زەنـدەوە، دواتـر دەکەوێتە چنگـی ئاغـا محمـد خـان و چـاوی هەڵدەکۆڵێ، بـۆیە ڕوودەکـاتە شـیعر نوسـین و شاعیرێکی زۆرباشی لێ دەرچووە بە تایبەتی)(بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان:٢٥)جگەلەمـیش میـرزا عبدالباقی(شـیدا) پـورزای بـابی مەسـتورە، شـاعیرێکی باشـبووەو لە سـەردەمی خۆیـدا، کەسی بە شاعیر نەزانییوە.(بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان :٢٥)

سێیەم: ئاین:

لەبەرئەوەی قۆناغی یەکەمی پرۆسەی فێرکردن لە مێژووی کورددا، بریتی بووە لە خوێنـدن لە مـزگەوت و بـنکە ئاینییەکـان، بـۆیە مـزگەوت ڕۆڵێکـی گرنگـی بینیـوە لە پێگەیانـدن و فێرکـردن و پاراسـتنی دەقەکـان، جـگەلەمەش میـری میرنشـینەکان، لەپێنـاو بەهێزکردنی پێگەی میرنشینەکان، گرنگی و بایەخیان پێداوە، بۆیە لە کۆی میرنشینە

کوردییەکاندا گرنگیدان بە مزگەوت و تەریقەتەکان خاڵێکی دیار بووە، چونکە ئاین و ئاینداری باڵی کێشابوو بەسەر کۆمەڵگەی کوردیدا، لەسەردەمی میرنشینی ئەردەڵانیشدا، چەندین مزگەوتی گەورەو جیاواز کرانەوەو کران بە قۆناغی جیاوازی خوێندن، بەوەی لە فەقێیایەتیەوە بۆ بوون بە ئیمام و وتاربێژ، لەم سۆنگەوە(مزگەوتی داروئحسان کە لە ماوەیەکی کەمدا بوو بە ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری، هەروەها کتێبخانەیەکی دەوڵەمەندی هەبووە)(باقی، ٢٠٠٢، ٣٢) مزگەوتی دارولئیحسان لەسنە یەکێک بووە لە بنکە سەرەکی و گەورەکانی خوێندن و وەک ئاست لە ئاستی زانکۆدا بووە بۆ بڕینی ئاستی خوێندن، چونکە بڕوانامەی بە زانابوون داوە بە دەرچووەکانیان، مەردۆخی دەڵێت"(مزگەوتی دار ئەلئحسان بە مزگەوتی جامیع (گەورە) ناسراوە، چەند گوندی ئاخلچیان و چەند باخێکی لەسەر وەقفکراوە بۆ ئاوەدانکردنەوەو بژێوی فەقێکان و مامۆستایان و مجەوری مزگەوتەکە کراوە، بەڵام ئەو داهاتە بۆ خۆشگوزەرانی کەسانی دیکە بەکاردێت.(مەردۆخ ، مێژووی کوردو کوردستان،٢٠١١ : ٢٨٨) هەروەها دەڵێت" لە شارو گوندەکانی دەوروبەرو قەزاکانی سەر بە سنە زیاتر لە هەزار شێخ و مزگەوتمان هەیە، ژمارەی مزگەوتەکانی شار بریتین لە (٥٢) مزگەوت) (مەردۆخ،مێژووی کوردو کوردستان،، ٢٠١١: ٢٨٧)جگەلەمەش مەستورەی ئەردەڵانی لە کتێبی (عەقاید)ی وەک(ڕۆشنبیرێکی عارف شێوە ئیسلام ناسێکی خاوەن بیروباوەڕبوو، (بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان :٢١) بڕوام وایە پەروین ئیعتسامی شاعیری دیاری فارسی کە پلەو پایەیەکی لە میژووی ئەدەبی ئێراندا بۆ دانراوە، هەمان ڕێگەو کاری مەستورەی ئەردەڵانی ئەنجامداوە .

مەستورە کتێبێکی بەناوی(شەرعیات)یان(رسالەی شەرعییە)نوسیووەو یەکێکە لەو کتێبانەی کە دەخرێتە بواری زانستی ئیسلامی لە کوردستاندا)(بیر ئانینی مەستورەی ئەردەڵان:٤٣)، کتێبی(شرعیات)ی مەستورە لە سالانی (١٢٥٥-١٢٦٢) نوسراوە، مەستورە دەڵێت"لە ڕۆژێکدا کە گلۆڵەی بەختم لە بێ وەفایی دەوران کەوتبووە لێژی، کۆشکی بەختم بەدەستی گەردوونی نا لەبار رووخابوو" (بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان:٤٨) ، هەموو ئەمانەش هۆکارەکەی رەخساندنی کەشی رۆشنبیری بووە لەلایەن میرانی میرنشینەوە،بۆیە بە هۆی بایەخدانی میرنشین بە بواری ئاین و زانا ئاینییەکان کەسێکی وەک (شێخ عبدالقادری مهاجر) یەکێک بووە لە زانا گەورەکانی جیهانی ئیسلامی لە ساڵی (١٢٣٩) دەستی بە وانە وتنەوە کردووە لە مزگەوتی(دارو ئەلئحسان)، بەڵام لە ساڵی ١٢٧٠ بە هۆی هاتنی فیتنە سنە جێدەهێڵێت و ڕوودەکاتە سلێمانی و ساڵی (١٣٠٥)، کۆچی دوایی دەکات.(بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان:٤٦)،_مزگەوتی والی یەکێکی ترە لەو مزگەوتانەی سنە و بە (دار ئەلئەمان) ناسراوە، والی (١٢٦٨) لە لایەن ئەمانوڵڵاخان بنیادنراوە، هەروەها چەندین مزگەوتی تر وەک (هاجەرە خاتوون)، هەموو ئەمانەش بەپێی ئاست و پێگەی خۆیان ڕۆڵیان هەبووە.

جگەلەمەش لەمەسەلە ئاین و ئاینداریشدا، تەریقەتی نەقشبەندی ڕۆڵێکی دیارو کاریگەریان هەبوو لە پێگەیاندنی فەقێ و زانای ئاینی لەم سەردەمەدا و سەردەمی دواتریشدا، بەشێوازێک زۆر کەس و مەلاو زانان و نوسەرو شاعیریان پێگەیەندوە.

چوارەم قوتابخانە:

قوتابخانەش ئەگەرچی هەندێک درەنگ سەریهەڵدابێت، بەڵام شانبەشانی مزگەوتەکان رۆڵی خۆیان گێڕاوە، بۆ نموونە لە شاری سنە و دەوروبەری نزیکەی (٢٠ بیست) قوتابخانە بوونی هەبووە، هەروەها(بارودۆخی مەعریفەو ئەساسی مەعریفی کوردستان تاڕادەیەک سەرنجڕاکێشە، چونکە کەسانی چینی یەکەم، کەلە شوێنێکی کۆمەڵگەدان و دەسەلاتی کوردستان لە دەستی ئەواندایە، نە خوێندەوارو هیچ بەهرەیەکی زانستی و ئەدەبیان نییە، ئەم چینە دژی مەعریفەو پێشکەوتنن و ناخوازن کوڕەکانی کۆمەڵگە پێش خۆیان بکەونەوە، لەبەرئەمە زانست بە دژی دین و ئیسلامیەت دەناسێنێت و بە چەندین بیانوی جۆراوجۆر لەمپەر لە ڕێگەی خوێندن و پێشکەوتن دروست دەکەن.) (مەردۆخی، مێژووی کوردو کوردستان،٢٠١١ : ٢٩٤) ئەگەرچی لەپێناو مانەوە لەدەسەڵات و دروستنەبوونی کەست بەتوانا ڕێگری کرابێت، بەڵام لەپاڵ ئەمەشدا توانیویانە چەندین کەسی بەتاوانا دروستبکەن، تەنانەت لە خودی میرنشێنەکانیشدا رۆڵیان هەبووە.

دووەم: ڕۆڵی میرنشینی بابان لە گەشەسەندنی ئەدەبیاتی کوردیدا

میرنشینی بابان لەسەرەتای سەرهەڵدانیانەوە، هەوڵیانداوە بنەمایەک بۆ زانست و رۆشنبیری بونیادبنێت، چونکە بە پێگەی میرنشین و دەسەڵاتیان داناوە، هەربۆیە هەمیشە ڕێزیان لە مەلاو زاناکان گرتووەو لەهەر شوێنێک بەڕادەی پێویست ئاوەدانی لێبوویێت، مزگەوت و حوجرەیان کردووەتەوەو موچەو هاوکاری بۆ دابینکردون و کتێبخانەیان بۆ کردوونەتەوە، دەرئەنجامی ئەم هەنگاوەش چەندین مەلاو زانای رۆشنبیری وەك مەلا حەیدەری مۆکەبەیی، مەلا محەمەدی ئیبن الحاج هەزارمێردی، مەلا عەبدوڵای بێ تووشی، شێخ حسێنی گڵەزەردەی، شێخ مارفی نودێ، شێخ عەبدوڵای خەرپانی، موفتی زەهاوی، مەلا خدری نالی، مەولانا خالیدی نەقشەبەندی ..تاد پێگەیشتوون و رۆڵیان لە بوارە جیاوازەکاندا هەبووە.

میرنشینی بابان هەر لە سەرەتای دروستبوونییەوە، بەهەمان شێوەی میرنشینی ئەردەڵان هەوڵیداوە، پێگەی خوێندن و رۆشنبیری بەهێزبکات، لەڕێگەی کردنەوەی مزگەوتەکان و گرتنە ئەستۆی خەرجی و بەرپرسیاریەتییەکان، بۆ نموونە د.مارف خەزنەدار دەڵێت"لە سەدەی شازدەو پاش دابەشکردنی کوردستان لە (جەنگی چاڵدێران ١٥١٤) بیری ڕزگاری نەتەوایەتی بە شێوەیەکی تازە چرۆی دەکرد، مەبەستمان لەسەر کوردایەتییە لە ناوەوە، واتە هەوڵی مەلا کوردەکان، بۆ بەکوردی کردنی زانستە ئیسلامییەکان، ئەگینا

هەوڵ و کۆششی دەرەوەش لە ناوەوەیە، بۆیە کوردی نوسین وەکو ئەو بزوتنەوە ڕۆشنبیریەی کە ژاپا لە ئەرزەڕوم لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە سەرۆکایەتی دەکرد"(خەزنەدار،مێژووی ئەدەبی کوردی،بەرگی ١،٦٧:٢٠٠١)

جگەلەمەش هەر لە سەرەتای سەدەی هەژدەهەمەوە میرنشینی بابان توانیویەتی ڕۆڵی گرنگ لەرووی رۆشنبیری و دەسەڵات و....تاد ببینێت، یەکێک لە هۆکارەکانی سلێمان پاشای گەورەی قەڵاچۆلان لەخواترس بووەو گرنگییەکی زۆری بە مزگەوت و خویندن داوە، لەسەردەمی مەحمود پاشاوە تاوەکو ساڵی (١٨٣٤) زمان و ئەدەبی کوردی زۆر پەرەیسەندووە، ئەم ئەزموونەش لەگەڵ گەورەبوونی میرنشینەکەو گواستنەوەی بۆ سلێمانی فراوانتربوو، بۆیە(شاری سلێمانی هەر لەسەرەتای دروستبوونیدا گەلێک شت پێکهات، شار لەسەر بناغەی زانین و شارستیانیەتی دروستکرا، بەچەشنێک کە لە شاری تازە پێشکەوتوو بچێت و هونەری ئەرخیتێکچەری ئەو سەردەمەی رۆژهەڵاتی تیادا بەکارهێنرا)(رەسوڵ، سەرنجێ لە زمان و ئەدەبی یەکگرتوو،١٩٧١: ٢٦)ئەم هەنگاوەش لەپێناو بەخشینی سیمایەکی شارستانیەت بە سلێمانی، دوابەدوای ئەمەش مەسەلەی خوێندن و رۆشنبیری کارێکی سەرەکی و پێویستە بگیرێتەبەر، لەم بارەوە د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ دەڵێت(لەرووی زانست و خوێنەوارییشەوە هەر لەسەرەتاوە چەند مزگەوت دروست کراو مزگەوتی گەورە بوو بە مەڵبەندی خوێندن و بەسەرپەرشتی پاشای بابان و لە پارەی میرنشینی رێ و شوێن بۆ گوزەرانی سەدان فەقێ دانرا، کە لە هەموو کونجێکی کوردستانەوە دەهاتن)(رەسوڵ، سەرنجێ لە زمان و ئەدەبی یەکگرتوو ، ١٩٧١،:٣٠)

هەروەها د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ دەڵێت(فەقێی زانستخوازو زیرەک بۆ خوێندن، مەلای لێهاتوو و هەڵکەوتوو بۆ دەرس وتنەوە روویان کردە ئەم مەڵبەندە، دیسان ئەوەش ئاشکرایە کە ئەو مەلا گەورانە لە کوێوە هاتوون و بۆچ؟ چۆن هەندێکیان لەسلێمانیدا پێگەیشتن و بەناو هەموو وڵاتانی ئیسلامیدا ناوبانگیان بڵاو بووەوە، هەر لەم بارەیەوە کێشەی نێوان تەریقەتی قادری و نەقشبەندی بەشقڵێکی پێشکەوتنی شار دەزانرێ) (رەسوڵ، سەرنجێ لە زمان و ئەدەبی یەکگرتوو ،١٩٧١ :٣٠)، کەواتە مزگەوتەکان و خوێندن لەم شوێنانە و هەوڵدان بۆ هێنانی مامۆستاو کەسی بەتوانا، یەکێک بوو لە هەوڵەکان بۆ گەشەسەندنی رۆشنبیری و خوێندەواری، لەم بارەوە د. عیزەدین مستەفا دەڵێت(گەر شێخی نۆدێ لەدەوری باباندا بەیەکێ لە کۆڵەکەکانی زانست بزانرێ، ئەوا کاک ئەحمەدیش لەم دەورەدا بەوەی تەریقەت و زانینی لەیەکدا، وایکرد کە ئەم مەشخەڵە نەکوژێتەوە، تەنانەت بەڵگە زۆرە کە پاش روخانی بابانیش هەر بە کوردی دەرسی دەوتەوە) (رەسوڵ، سەرنجێ لە زمان و ئەدەبی یەکگرتوو ،١٩٧١ :٣٥)، چونکە هەم لە قەڵاچۆلان رۆڵی هەبوو لە بواری ئاینی و زانستیدا، هەم لەگەڵ گواستنەوەو دروستکردنی مزگەوتی گەورەدا رۆڵی

هەبوو، چونکە برایم پاشا لەگەڵ خۆی هێنای بۆ شاری سلێمانی و کردی بە مامۆستای مزگەوتی گەورە.

جگەلەمەش بەدەر لە مامۆستا، هەوڵیانداوە سەرچاوەی بەنرخ و پێویست بۆ ئەم مەبەستە دەستەبەربکەن، هەربۆیە (میرەکانی بابان پیاوی خەت خۆشیان دەنارد بۆ هەر شوێنێک، کە بیانبیستایە کتێب، یاخود دەسخەتێکی بەنرخی لێیە، خەرجی ئەوکەسە و هاتوچۆیان دەدا، کە جاری وا بووە ساڵێکیان پێچووە هەتا دەهاتنەوە،چونکە ئەوسا چاپخانە نەبووەو هاتوچۆش بەپێ یان ئاژەڵ بووە، دەچوون بۆ تاران و بەغداو قاهیرەو سەنعاو شام، تابوونە خاوەن گەورەترین کتێبخانە لەکوردستاندا، لەگەڵ دروستکردنی سلێمانیدا هەمووی هێنرایە مزگەوتی گەورەو شێخ مارفی نۆدێیان کردە مامۆستا و سەرپەرشتی کتێبخانە، تا وای لێهات هەموو خەڵکی دەهاتن بۆ فێربوون)(میرنشینی بابان (zaniary.com)

لە ماوەی دەسەڵاتداریی ئەم میرنشینەدا، زمان و ئەدەبی کوردی زۆر پەرەیسەند، لەلایەک نوسین و خوێندەواری زۆر بوو، لەلایەکی تریشەوە نوسەرو شاعیر هەڵکەوتن، بۆیە دەرئەنجامی ئەم هەوڵدان و پەرەسەندنەش قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی بە کرمانجی خوارو بەرابەرایەتی نالی و سالم و کوردی هاتەئاراوەو دواتریش شاعیرانی لوتکەی وەک مەحوی هاتنەئاراوە، لەم روانگەشەوە نوسین و ئەدەبیات لە دیالێکتی گۆرانەوە گۆڕراوەو کرمانجی خواروو بوو بە زمانی ئەدەب و نوسین و زۆر لە شاعیرانی تریش هەر لەسە ئەو ڕێچکەیە ڕۆیشتن و پەیڕەوییان کرد و پەرەیان بەو زمانە ئەدەبییە دا، بەشێوازێک تاوەکو ئەمڕۆ ئەو بنەما پتەوەی ئەم کەسانە دایانناوە، هەر لە گەشەو بەرەوپێشچووندایە،بۆیە بەگشتی ئەو فێرخوازانەی ڕۆڵیان هەبوو لەبەرەوپێشچوونی رۆشنبیری لەم سەردەمەدا، بەهۆی:

١) بواری ئەدەبی:

ئەگەرچی ئەوەی وەک مێژوو لەبارەی ئەدەبی کوردییەوە دەخرێتەروو، دواجار دەرئەنجامی خوێندن بووە لەمزگەوتەکان و لەم رێگەیەوە هانگاویان بۆ نوسین و شیعر ناوە، بۆنموونە لە کۆتایی سەدەی شازدە و لەساڵی(١٥٩١) عەلی تەرەماخی زانستی سەرفی عەرەبی بە کوردی نوسیوەتەوە، جگە لەمەش (شێخ مارفی نۆدێ) (١٧٥٣-١٨٣٨)بۆ مەبەستی فێرکردنی زمانی عەرەبی فەرهەنگۆکێکی عەرەبی – کوردی بە قسەی کێش و قافیەدار دانا بۆ ئەحمەدی کوڕی (کاک ئەحمەدی شێخ ١٧٩٢-١٨٨٧) فێری عەرەبی ببێ، لە پاشاندا چووە ناو بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەی ئاینی لە هەموو ناوچەکانی خوارووی کوردستان، جگە لە میش ((مەلا یونسی هەڵکەتەینی) کەلەساڵی(١٧٨٥) مردووە، سێ نامەی لە

زانستی صەرفدا، بە کوردی نوسیوە (تصریف، ظرف، ترکیب) (خەزنەدار،مێژووی ئەدەبی کوردی،بەرگی ١: ٦٩)

لەگەڵ بەسلێمانی هەر لە سەرەتاوە پێگەیەکی گەورەیش خوێندەواری دروستکرد، ئەگەرچی لە سەردەمی میرنشینی بابان چەندین مزگەوت و حوجرە و خانەقای تێدابووە کە مامۆستایانی گەورەی وەك (شێخ مارفی نۆدێی، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، کاك ئەحمەدی شێخ، شێخ عومەر قەراغی) لەو مزگەوت و حوجرانە گەورەبوون و دواتر بوونەتە مامۆستا بۆ نەوەکانی دوای خۆیان، هەم ڕێچکەو بنەمای شیعرو ئەدەبیاتیان بونیادناو زاری دیالێکتی کرمانجی خوارویان کردە زاری نوسین و ئەدەبیات، لەناو ئەم کەسایەتیانەشدا کە ئەنجامی ئەم پرۆسەی فێربوون و رۆشنبیریکردنی میرنشینی بابان بریتین لە کەسانی وەک نالی، سالم، کوردی و بە شیعرەکانیان مێژویەکی گەورەی ئەدەبیاتیان تۆمارکردوە، بەلام پێش ئەمەش مزگەوتی لێبووەو بە پێی پێگەی خۆی ڕۆڵی هەبووە.

جگەلەمەش مەولانا خالید یەکێکە لەو ئەستێرە هەرە گەشانەی کە لە ئاسمانی وێژەی کوردیدا هەتاهەتایە دەدرەوشێتەوەو بەبێ شک بەرزترین هۆنەری کوردی سەدەی خۆیەتی، بەڵام لەبەرئەوەی هۆنراوە کوردییەکانی بەتەواوی کۆنەکراوەتەوە، لەبەرئەوەیە کەمتر لە وێژەی کوردیدا ناسراوەو کەمتر باسی لێوەکراوە)، جگەلەمەش گەلێک هۆنراوەی بە زمانی عەرەبی و فارسی و کوردی نوسیوە.(بۆرەکەیی، مێژووی وێژەی کوردی، ٢٠٠٨: ٥٥٤) لەم بارەشەوە (د. مارف خەزنەدار)دەڵێت(شێخ خالید دەستی شیعری هەبوو، نازناوی شیعری (نووری) بوو، شیعری فارسی زۆربوو، لە پلەیەکی بەرزدابوو، بەڵام شیعری کوردی (دیالێکتی گۆرانی زۆر کەم بوو) (خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی ،ب٣: ٢٦)

بەدەر لەوەی مزگەوت و مەلاکان کاریان لەسەر رۆشنبیری و پێگەیاندنی خەڵکی کردووە (بابانییەکان زمانی کوردییان کردبووە زمانی میرنشین و خوێندن لە پاڵ زمانەکانی تری وەک فارسی و عەرەبی، بەوپێیەی زمانی زانست و مەعریفەبوون، لەگەڵ ئەوەشدا گرنگیان بە زمانی تورکی نەداوە)(عبدالصمد، کوردستان العثمانیه فی النصف الاول من القرن التاسع العشر، ٢٠٠٠: ٤٨)، کەواتە ئەوەی هۆکاری سەرەکی بووە بۆ بەهێزبوونی زمانی کوردی و گەشەکردنی بیری و کلتوری میرنشینەکان بوون، چونکە د. مارف دەڵێت(بەم جۆرە دەبینین قوتابخانەی ئاینی دورەپەرێز وەستاوە لە زمانی کوردی و کلتوری کورد، بەڵام ئەوەندە هەبوو، دڵسۆزی و هەستی بەشێک لەو خوێندەوارانەی کەلەم قوتابخانە ئاینییە دەرچوون، ئاوڕیان لە زمانی کوردی و خوێندەواری نەتەوەکەیان داوەتەوەو نوسینیان کردووە بەکوردی)(خەزنەدار، بەرگی١ ،٢٠٠١: ٦٩)، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا بەشێک

لە میرەکان و دەسەڵاتدارەکان، هەوڵیانداوە منداڵەکانیان خوێنەوارو رۆشنبیربن، لەم بارەوە د.مارف دەڵێت"گەلێ لە بنەماڵە کاربەدەست و دەوڵەمەندەکانی کورد مامۆستاو میرزای تایبەتیان بۆ فێرکردنی منداڵیان ڕادەگرت، زۆرجار هەر ئەم مامۆستاو میرزایە دەوری نوسەر، یا سکرتێری دەبینی لەلای ئەو کاربەدەستەگەورەیە، ماڵ و دیوەخان و کۆشک و سەرای ماڵەگەورەکان هەمیشە ئەمجۆرە خوێنەوارانەیان لێ بوو، وەکو سەراو دیوەخانی والیانی ئەردەلان و هی تریش"(خەزنەدار،بەرگی١ ،٢٠٠١: ٧٠)

لەگەڵ ئەمەشدا خەڵکەکەی لەگەڵ ئەوەدابوو کە فێری خوێندن و خوێندەواری ببێت و لایەنی رۆشنبیری بەرەوپێش ببات، هەربۆیە(د.مارف خەزنەدار)دەڵێت"شاری سلێمانی یەکێکە لەو ئاوەدانیانەی کوردستان، خەڵکەکەی بە هەوەس و چاو بەبزەو پێکەنینن، حەز بە بەزم و ڕەزم و ئاهەنگ و گۆرانی و مۆسیقاو ڕابواردن دەکەن، گەلێ ئاوازی شیرین و گۆرانی میللی سەرزاری کوردەواری لەوێ سەریهەڵداوە، قسەی نەستەقێک لە ناو کۆمەڵی کورددا هەیە دەڵێ: (گۆرانی لە سابلاغ (مهاباد)لە دایک دەبێ و لە سلێمانی پێدەگا). پاشاکانی بابان بایەخێکی زۆریان بە گۆرانی و مۆسیقا دەدا و بە چاوێکی گرنگ تەماشایان دەکرد، لە دیوەخانی خۆیاندا کۆڕی مۆسیقا و گۆرانیان دەبەست)(خەزنەدار،ب٣، ٢٠٠١: ١٩)لە ئاهەنگەکانیشدا بەشدار دەبوون (ڕیچ)لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەوگۆرانیانەی لەو ئاهەنگەدا بیستومەو وشەو ئاوازی هەموویان وێنەی غەم و نالەباری و جگەرسوتان بوون) (خەزنەدار،ب٣، ٢٠٠١: ١٩).

لەراستیدا جگە لەئەدەب و نوسین لەسەردەمی بەشاربوونی سلێمانی، بەشێوەو جۆری جیاواز کار لەسەر لایەنەکانی تر کراوە، لەم بارەوە (د. مارف خەزنەدار)دەڵێ: (هونەری شانۆگەری لە سلێمانی بە شێوەیەکی سەرەتایی لە ناوەوە بوو، لە بەهاراندا هەر سنفێک لە سنفەکانی بازاڕ سەردانی دەرەوەی شاریان دەکرد، یاسایەکیان هەبوو، یەکێک دەبوو بە پاشا جلی پاشایان لەبەر دەکرد، وەزیرو کاربەدەستیان بۆ دادەنا ....)(خەزنەدار،ب٣، ٢٠٠١: ١٩) جگەلەمەش تەنها گرنگی و بایەخیان بەمانە نەداوە، بەڵکو لەبارەی بایەخدان بەدەستنوس: (خەزنەدار)دەڵێت: (هونەری دەرهێنانی دەسنووس لە ناوچەی سلێمانی لە کن فەقێ و مەلاکان پێشکەوتوبوو، ئەمە جگە لە دەسنووسی تۆماری زانستەکانی عەرەبی و ئاینی ئیسلامی، بەڵکو دەرهێنانی هونەری دەسنووسە، لەو کتێبانەی ناوەڕۆکەکانیان چەند پەراوێزێکیان هەیە، هەر پەراوێزەی بریتییە لە کتێبێکی سەربەخۆ) (خەزنەدار،ب٣، ٢٠٠١ :١٩)

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەدەبی میللی و فۆلکلۆر، بەشێکی سەرەکی و گرنگ بوون و رۆڵی سەرەکیان هەبووە لە تەواوی کایەکاندا، بۆیە لەپێناو گەیاندنی مەبەستەکان و گواستنەوەی ئەزموونەکان، ئەدەبی فۆلکلۆر یەکێک بووە لە

هۆکارەکـــانی پەروەردەو فێرکـــردن و بـــایەخی زۆری پێـــدراوە، لەم روانـــگەوە (د. مـــارف خەزنەدار)دەڵێ:(لە نـاوچەی سلێمانی (بابـان) و کەرکوک(گەرمیـان)و هەمـوو ناوچەکـانی دیـکەی باشـووری کوردسـتان سـنە(ئەردەڵان) سـابڵاغ(مهاباد) و هەولێـرو ڕواندز(سـۆران)لە سـەدەی هەژدەم و سـەرەتای سـەدەی نۆزدەم، ئەدەبێکـی میللـی سـەرزاری دەوڵەمەنـد بە شـیعرو پەخشـان لە نـاوەوە بـوو. نـاوچەی سـلێمانی لەو ڕۆژگـارەدا لە هەمـوو لایەکەوە دیـالێکتی گۆرانی دەورەی دابوو) (خەزنەدار،ب٣: ٣١)

یەکێکـی تـر لەو کەسـایەتیانەی کە رۆڵـی هەبـووە لەئەدەب و رۆشـنبیریکردندا بریتی بووە لە شێخ حسێنی قازی (١٧٩٥-١٨٦١) شاعیر، زانای ئاینی و نوسەری کوردی سەدەی هەژدە و نـــۆزدەیە خـــاوەنی چەنـــدین کتێبـــی فارســـی، عەرەبـــی و کـــوردییە، لەوانە (مەولوونامە)یەتی.

٢) ئاین:

بەوپێیەی گەلـی کـورد بەگشـتی ئـاینی ئیسـلام بـووەتە ناسـنامەی ئـاینی، بـۆیە میرەکان بـایەخی زۆریـان پێداوە، جگەلەمەش وەک رێـگەیەک بـۆ فێربـوون و پێـگەیانـدنی هاووڵاتیـان سـەیریان کـردووە، (د.مـارف خەزنەدار)دەڵێت:(یەکەم مەڵبەنـدی خوێنـدەواری لە نـاو نەتەوە موسڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست مزگەوت بوو، خوێنـدن بە شـێوەیەکی گشـتی بە زمـانی عەرەبـی بـوو، لە کوردسـتان و وڵاتـانی ئیسـلامدا مـزگەوت وەک جـێگەی عیبـادەت بینـــاکرا، لەگەڵ ئەوەشـــدا خوێنـــدەوارانی پێدەگەیانـــد، مەرج نیـــیە ئەوەی لە حـــوجرە بیخوێنـدایە دەبوو بە مەلا، بۆیە دەبینین هەر مەبەسـی عیبـادەت و خوێنـدنی زمـانی عەرەبـی و زانسـتییە ئیسـلامییەکان بـوو دەیبـرد بـۆ ئامـانجێکی دیـکە، ئەویـش پێـگەیـانـدنی کەسـی خوێندەواری بوو)(خەزنەدار،بەرگی ٣: ١٨)

دانیشتوانی ناوچەی سلێمانی هەر لە دروستکردنی شاری سلێمانییەوە لە سەردەمی بابانەکانـدا لە حـوجرەی فەقـێ و مزگەوتەکـانەوە دەسـتیان پێکـرد و هـاتن لەگەڵیـدا تـا سەردەمی عوسمانییەکان.(بابان،سلێمانی شارەگەشاوەکەم،٢٠١٢: ١٣٤)

دیـارە مـزگەوت وێـڕای ئەوەی کە شـوێنێکی ئـاینی پیـرۆز و شـوێنی عیبـادەت و خواپەرستی و زانستە، شوێنێکی گرنگی خزمەتگوزارییشە و لە گوندەکانـدا بەتـایبەتی ئەرکی دیوەخـان و میوانخـانە و شـوێنی کۆبوونەوەی دانیشـتوانی نـاوچەکە بـووەو لە شۆڕشـی گەلەکەشماندا مـزگەوت هەمیشـە لانە و جـێگەی حەوانەوەی پێشـمەرگە بـووە، کوردیش وەک میللەتێکـــی موســـوڵمان بـــایەخ و گرنگـــی داوە بە مـــزگەوت و هەمیشـــە لەگەڵ دروسـتکردنی دێهاتەکـان و لە ئاوەدانکردنەوەیـان دا مزگەوتیـان دروسـتکردووە. بـێجگە لە مـزگەوت لە سـلێمانی تەکیە و خانەقاش هەبـووە، تەکیە بـۆ قادرییەکـان کە حـاجی شـێخ مـــارقی نـــۆدێ هێنـــاویێتیە نـــاوچەی ســـلێمانییەوە و لە بنچیـــنەدا شـــێخ قـــادری گەیلانـــی

دایمەزراندووە. خانەقاش بۆ نەقشبەندییەکانە کە مەولانا خالید هێنای کە ئەویش لە مەولانا عەبدوڵلای دەهلی وەریگرتبوو.

لە ساڵی (١٨٢٠) مستەر ریچ کە هاتووە بۆ سلێمانی دەڵێت: (سلێمانی پێنج مزگەوتی تێدابووە، وەک(مزگەوتی حاجی شێخ ئەمین،مزگەوتی (عەزیزئاغای مەسرەف) لە ناو بازاڕ (بابان،سلێمانی شارەگەشاوەکەم،٢٠١٢: ٤٤١)، بۆیە سلێمانی دوای دروستبوونی بووبە مەنزڵگاو مەڵبەندی دوو پیاوی ئاینی پیرۆز، کە هەریەکەیش بوون بە ڕابەری ڕێڕەوێکی ئاینی (قادری و نەقشبەندی)(بابان،سلێمانی شارەگەشاوەکەم،٢٠١٢: ٤٧)

ئەم هەنگاوەش دەرەوەی شارو شوێنە دوورەکانیشی گرتۆتەوە، وەک مەدرەسەی دینی (شاە غازیە) ئەحمەد پاشا لە کەرکوک دروستی کرد، بەڵام جۆری خوێندن و ئاستی پێگەیاندنەکەیان جیاوازبوو، ئەمەش لەو سۆنگەیەوە بووە، کە خزمەتکردنی مامۆستایانی ئاینی لەبەرچاوگیراوە.

(هەر میرێکی بابان هاتبێ خزمەتی مامۆستاو پیاوی ئاینی و زانایانی لە پێش هەمـوو شتێکی داناوە، بۆیە بەهۆی خزمەت و هاندانەوە ئەو زانا گەورانە لە ناوچەی سلێمانیدا هەڵیانداوە)(بابان،سلێمانی شارەگەشاوەکەم،٢٠١٢: ١٠٥)لە ڕاستیشدا پاڵنەری ئاینی زیاتر زاڵبووە بۆ بەردەوامی خوێندن و پێگەیاندن، چونکە بەپێی فەرموودە هەرکەسێک ڕێگەی زانست بگرێتە بەر، خوا هەمووی بە خێرو چاکە بۆ دەنوسێ.

حاجی شێخ مارف و مەولانا خالید هاوچەرخی یەک بوون و کاتێک کە میستەر ریچ هاتووەتە سلێمانی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەحمود پاشای باباندا، باسی ئەم دوو زاتە گەورەیە ئەکات. مامۆستا مەلا محەمەدی قزڵجی لە نامیلکەیەکی بەنرخدا کە لە ساڵی ١٩٣٨ دەری کردووە بەناوی (التعریف بمسالجد السلیمانیە و مدارسها الدینیە) باس لە مزگەوتەکانی شاری سلێمانی ئەکات کە تا ئێستا ماون.

شێخ مارفی نۆدی لە ساڵانی (١٧٤٩ – ١٨٣١) لە سەردەمی سلێمان پاشا ژیاوە (صابر، النودهی وجهوده النحویە، ٢٠٠٠) یەکێک بووە لەو کەسانەی کە بێ گوێدانە سەختی ژیان و باروودۆخی ناوچەکە لە مزگەتەکان (حوجرەکان)دەستی بە خوێندن کردووەو بەسەرکەوتووی پلەکانی بڕیووە، هەرچەندە ئەم شوێنانە شوێنی فەرمی حکومی نەبوون، بەو مانایەی مۆڵەتیان هەبوویێت، بەڵام وانەکان لە مزگەوت و حوجرەکاندا دەخوێنران (رشید، الشیخ معروف النودهی البرزنجی و رحلە العلمیە فی کوردستان، ، ٢٠٠١: ٥١٥) لە فێرخوازەکانی بریتین لە کاک ئەحمەدی شێخ، شێخ موفتی زەهاوی، شێخ بابارسوڵ بەرزنجی، شێخ حسێن قازی) ئەمە جگە لە چەندین بەرهەم لە بواری ئاینی و زمانەوانی و ئەدەبی، جگەلەمەش میرەکانی بابان (گرنگیان بە زانست و زاناکان داوەو پرس و ڕایان لە کاروباری میرنشیندا پێکردوون و لە کۆبونەوە زانستییەکاندا بەشداریان پێکراوەو ڕێزیان

لێ گیراوە، بەپێی ئاستی زانست و توانایان و هەندێک جاریش نێردراون بۆ دەرەوەی کوردستان، بەمەبەستی هێنانی سەرچاوەی زانستی دەگمەن، کە تائێستا لە کتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی هەندێکیان پارێزراون، هەروەها خوێندنگەی تایبەتیان بۆ کردونەتەوە.)(د.کمال طاهر: ٥١٦)

مەولانا خالیدی نەقشبەندی یەکێکی ترە لەو کەسانەی کە لەرێگەی خوێندنی مزگەوت و حوجرەکانەوە پێگەیشتووەو لە ئەنجامی ئەنجامدانی چەند گەشتێکی ئاینی بۆ سنە و تاران و پاشان هیندستان. لە وڵاتی شام پێگەو پایەی میری بەدەستهێناوە، لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵێک بەرهەمی لە بوارە جیاوازەکاندا هەیە، لەوانە،ئاینی و نزیکەی هەژدە پەڕاوی سەبارەت بە فقهی ئیسلامی ڕێ و ڕچەی ئیسلام بە زمانی عەرەبی و فارسی نوسیوە.(بۆرەکەیی ،مێژووی وێژەی کوردی، ٢٠٠٨: ٥٥٣)، لەم روانگەوە مزگەوت و قوتابخانە، یاخود (مەدرەسە)ی مزگەوتەکان و ژووری فەقێ و مەلاکان بوون، بڕوانامەی (بەکالۆریۆس و ماستەرو دکتۆرا)(ئیجازە) پێدانی فەقێ بووە، کە خوێندنی تەواوکردووە لەسەر دەستی مامۆستاکانیاندا، مامۆستاکانیش هەبوون لە ئاڕادەی بە کالۆریۆسدا بوون، هەبوون لە ئاڕادەی ماستەرو دکتۆرا.(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ٢٠١٢ :١٣٥)

لەراستیدا (ئامانج لە مزگەوت و حوجرە لە دوای بە ئیسلامبوونی کورد بۆ مەبەستی ئاینی بووە، بۆیە حوجرەی خوێندنی مزگەوتی کوردەواری دەیویست ئەم ئامانجانە بهێنێتە دی :

١- ئامادەکردنی مەلا بۆ پێش نوێژی و وتارخوێنی و ئامۆژگاری خەڵکی .
٢- پێگەیاندنی مەلای گەورەی وا، کە ناوبانگیان تەنیا لە کوردستاندا نەبووە، بەڵکو لە هەموو گێتی ئیسلام دەنگیاندایەوە.

لەبەشی دووەمی ئەم خوێندەوارانە ئەم کەسانە پەیدابوون .

١- بەشێکی کەم لەم خوێندەوارە گەورانە خوێندەواری خۆیان، کە مەلایانە بووە لەگەڵ زمانی کوردی گونجاندووەو شیعرو نوسینیان بە زمانی کوردی هێناوەتە ناوەوە .
٢- بەشێکی کەمتریش لەمانە هەموو ژیانی خوێندەواریان بۆ زمان و ئەدەبی کوردی تەرخانکردبوو، پلەی زانستی ئاینیان لە لوتکەدابووەو لە ریزی خوێندەوارە هەرە گەورەکان بوون)(خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، ٢٠٠١، ٦٤)بەدەر لە مزگەوتەکان حوجرەکایش بەشێکی جیاوابوون لەناو مزگەتەکان و ئەمەیان تایبەتکردبوو بە فەقی، یان ئەوانەی خوێندویانە، نەک تەنها پەرستش، لەم بارەوە د. مارف خەزنەدار دەڵێت(حوجرە لە مزگەوتدا هەم جێی ژیان، هەم وانە وتنەوە بووە، لە دەرەوەی مزگەوت وەک لە دوکان یان ژووری لاڵێک هەبووە، ئەمە قوتابخانەی ئاینی بووە، لە هەموو شارو گوندێک هەبووە)(خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم،

٢٠٠١: ٦٤)یاخود دەڵێت"(هەتا منداڵی مەلاو شێخە گەورەکان خۆشیان دەنێردرانە قوتابخانەی مەلای تر بۆ خوێندن، پلەکانی خوێندن لە قوتابخانە ئاینیەکاندا وەکو لای خوارەوە بوو:

١- پلەی سەرەتایی: دەستی بە خوێندن دەکردو قوتابیان پێ دەوت، فێری ئەلف بێی عەرەبی دەکران.

٢- پلەی سوختەیی: پلەی فێربوونی سەرەتاکانی دەستوری عەرەبییە، ئینجا دەستی دەکرد بە سەرەتاکانی فقهە.

٣- پلەی موستەعیدی : دەستی دەکرد بە فێربوونی زاراوەی زانستی قورس.

لەپاش تەواوکردن باوەڕنامە (اجازە)ی وەردەگرت و دەبوو بە مەلا.)(خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، ٢٠٠١: ٦٦)، د. مارف خەزنەداردەڵێت:((بەڕاستی دەتوانین پایەی خوێندەواری لە هەر وڵاتێک لەدەورانی پێش سەدەی بیستەم بە پێی زۆری و کەمی مزگەوت بەراورد بکەین، هەروەک لە ئێستادا قوتابخانە نیشانەی خوێندەوارییە و پێشکەوتنی کۆمەڵێکی ئادەمیزاد بە ژمارەی قوتابخانە بەراورد دەکرێ)(خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی ٣، ٢٠٠١: ١٨).

جگەلەمەش(مەلا ئەبوبەکر پاش ئەوەی لە سەفەرێکی دوورودرێژ لە وڵاتی میسر و شام و عەرەبستان دەگەڕێتەوە بۆ کوردستان لە قوتابخانەی (جامع سور) کە ئەمیر حەمزەی بابانی دروستی کردبوو، خۆی بە دەرس وتنەوە خەریک دەکات و میرەکانی بابان عادەتێکیان بووە لە زانایانی ئاینی ڕێزیان دەگرت، هەر لەو قوتابخانەیشدابوو کە کتێبی (ئەلوزوح)ی نوسی کە یەکێکە لە سەرچاوەکانی نامیلکەی شەرعیاتی مەستورە)(بیرئانینی مەستورەی ئەردەلان :٤٢).

هەروەها د. مارف خەزنەدار دەڵێت" لە شاری سلێمانیدا گەلێ یادگاری بە نرخی پاشاکانی بابان تا ئێستا ماونەتەوە، ئەو یادگارانە لەو مزگەوتانە دەبینین، کە دروستیان کردوون، هەر لەو مزگەوتانە گەلێک شاعیری کورد پێگەیشتوون، ئەمەش وەنەبێ تەنها لە شار بووبێ، بەڵکو لەهەموو ناوچەکانی وڵاتی سلێمانی مزگەوتەکانی شار لەلایەن پاشاکانی بابانەوە سەپەرشتی دەکران و لە خەزێنەی میرنشین هەرچی پێویست بوایە پێیان دەبەخشرا"(خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی ٣، ٢٠٠١ ، ١٨)

٣) خوێندگە:

یەکەم فێرگە کە بابانییەکان بنیادیان نابێ، فێرگەی شارە بچوکەکەی (مەرگە)بووە، چونکە لە سەردەمی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانەدا ئەم مەرگەیە یەکەم مەڵبەندی میرنشینەکە بووە، فەقێ ئەحمەد بۆ خۆشی هەر پەروەردەی فێرگەو مەدرەسەی دینی بووە، کەسانی وەک ئیبراهیم کوڕی مەولانا ئەحمەدی ئالانی زانای بەناوبانگ و مەلا

عومەر ئەنجامی ئەم فێرگەبوون).(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،٢٠١٢ ،١٣٨)، دواتر کاتێک لە ساڵانی (١٦٤٤)ز ماوەت بەیەکجاری بۆتە مەڵبەندی میرنشینی بابان، ئەم شارە خوێندنگەی تێدابووە و ڕۆڵی گرنگی بینیوە لە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری و زانستدا، مەلا موسا کە نازناوی (علامە الزمان) بووە، مودەرسی ئەم مەدرەسەیەبوو)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ٢٠١٢ ،١٣٨)(جگە لەمیش لە دێی مەروێ لە هەرێمی ئالان و نزیک ماوەت فێرگەی مەزن و ئاوەدانی لێبووەو کۆمەڵێک مودەرسی تێدابووە. جگە لەمەش (مەدرەسەی بێتوش و گەناو و بەلاتا، شوێنی فێربوون و زانستی ئەو ڕۆژگارە بوون، هەروەها خوێندنگەی گوندی کەنارو ڕەشەکانی و شابادین و بالخ و موکەبەو قەرەداغ و بیارە .....تاد، هەروەک چۆن مەدرەسەی خورماڵ و بەرزنجە دوو مەڵبەندی ڕۆشنبیری ئەو ڕۆژگارە بوون و هەمیشە جمەیان هاتووە، لە مەلاو فەقێ)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٣٩)، دواتر لە قەڵاچوالانیش لە ساڵی (١٦٦٩ز) دەسەڵاتی میری بابان زیاتر پەرەی سەند، لەسەردەمی سلێمانی و بەبەدا باری ڕۆشنبیری و زانست زۆر لە گەشەو پێشکەوتندابووە، هەر لە ڕۆژگاری ئەمدا قوتابخانەکانی قەڵاچوالان سەریانهەڵداوە و بۆ هەریەکیان مەلاو مودەرسیان داناوەو کتێبخانە بەنرخەکەش بەرەو پێشچووەو بەکتێبی نایاب و بەقیمەت دەوڵەمەندکراوە، هەر لەم سەردەمەدا قەڵاچوالان چەند مودەرسێکی بەناوبانگی هەبوون لەوانە (مەلا محەمەدی غەزالی و مالا جامی چۆڕی و شێخ محمد وەسیمی گەورە، کە شێخ حەسەنی گلەزەردە یەکێکە لە قوتابییەکانی)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٣٩) کەواتە ئەم زانان و مودەڕسانە لەو سەردەمەدا لە چ شوێنێک پێگەیەنراون، ئەو سەرچاوانەی کە بوونەتە هۆی پێگەیاندنیان لە کوێ بوون، کەواتە بوونی ئەم زاناو مودەڕسە دیارانە، بەڵگەی گرنگیدان و بایەخدانە بە مزگەوت و خوێندنگەو رۆشنبیری لەو سەردەمەدا.

مەلا مەحمود دەڵێت: (بەڕاستی چەرخی زێرین و پێشکەوتوو بۆ ڕۆشنبیرو زانست، سەردەمی سلێمان پاشای گەورە بوو، کە بە سلێمان پاشای مقتول بەناوبانگە، کەلە دەوروبەری (١٧٥١ز) بووەتە فەرمانڕەوای بابان و زۆر هەوڵی خزمەتکردنی زانست و زانایانی داوە .(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٤٠) کەواتە هەریەکەیان بەپێی سەردەمی خۆی هەوڵی بۆ دابینکردنی پێداویستی و خزمەتکردنی خوێندنگەو مامۆستایان و قوتابیان داوە.

لەسەردەمی بابانەکان کۆمەڵێک خوێندنگە هەبوون، بێگومان جۆری ئەم خوێندنگانەش بەپێ شوێن و کاتەکان ڕۆڵ و کاریگەریان هەبووە، بەگشتی ئەم خوێندنگانەش بریتین لە :

١- خوێندنگەی مزگەوتی گەورەی قەڵاچوالان:

هەرلەیەکەم ڕۆژی سەرهەڵدانی بابانەکانەوە دەستی پێکردووەو زانای گەورەو بەناوبانگ دەرسیان وتۆتەوە وەک(مەلا برایمی بەرزنجی، مەلا محمد وەسیمی گەورە، مەلا جامی چۆڕی، ....تاد)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،٢٠١٢ ،٤٨)

٢- خوێندنگەی مزگەوتی گەورەی سلێمانی:

پاش گواستنەوەی پایتەخت لە قەڵاچوالانەوە مزگەوتی گەورەی سلێمانی بووە خوێندنگەو بنکەی سەرەکی فێربوون. بەتایبەتی لە ساڵەکانی (١٧٨٥-١٨٢٢) بە جۆرێک پەرەی سەندووەو لە گەشەدابووە، کە ژمارەی قوتابییە پلەبەرزەکانی گەیشتە (٧٠)حەفتا و زیاتر، ئەمە جگە لە قوتابی سەرەتایی، باشترین بەڵگە بۆ ئەم ڕاستییە کتێبەکەی (شێخ مارفی نۆدێ) خۆیەتی، کە بۆ والی بەغدادی نوسیوە)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،١٤٢)دوای گواستنەوەکەش شێخ مارفی نۆدێ لە قەڵاچوالانەوە هاتە سلێمانی و بوو بە مامۆستای مزگەوتی گەورە، بووە مەرجەع بۆ هەموو کاروبارێکی دین، جگە لەوانەش بوویە رابەری ڕێڕەوی قادری و مزگەوتی گەورە بوو بە مەرکەزێکی ئەم ڕێڕەوە)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،٤٨)

٣- خوێندنگەی مزگەوتی ئەورەحمان پاشا:

ئەم مەدرەسەیە دواتر بە مەدرەسەی (شێخ ئەبوبەکر) دواتر بە مەدرەسەی مزگەوتی (باباعلی) ناسراوە، پاشا لە گەڕەکی گۆیژە دروستیکردووە، بۆ ماوەیەک ڕاوێژو مەڵبەندێکی ڕۆشنبیری و زانستی پێشکەوتووبووە)، یەکەم مامۆستای، زانای بەناوبانگ (عەبدولکەریمی بەرزنجی)بووە، چەندین زاناو ڕۆشنبیرو شاعیرو ئەدەب دۆست پێگەیشتوون وەک : مەلا برایمی بیارەیی، شێخ عەلی بەرزنجی، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، کە دواتر بۆتە مامۆستای مزگەوتەکە.(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،١٤٥)

٤- خوێندنگەی خانەقای مەولاناخالیدی نەقشبەندی:

دروستکردنی مزگەوتی گەورە لەلایەن ئیبراهیم پاشا، هەروەها مزگەوتی (حاجی شێخ ئەمین) دواتر خانەقای مەولانا خالید لەلایەن ئەحمەد پاشاو مزگەوتی (شێخ ئەورەحمانی ئەبوبەکر (بابە عەلی قەرەداغی)و مزگەوتی سەید حەسەن لە لایەن ئەورەحمان پاشاوە دروستکران (بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٠٨) ئەمەش هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ هۆشیاری و خوێندەواری کردنی خەڵکی.

ئەم خوێندنگەیە (محەممەد پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشا لە دەوروبەری ساڵی(١٨١٧) بۆ مەولاناخالیدی نەقشبەندی دروستیکرد، زۆر موڵک و ماڵی لەسەر وەقف کرد تاوەکو پێداویستی مامۆستاکان و قوتابیانی پێ دابینبکرێ، بەیەکێک لە مەڵبەندە گرنگەکانی ڕۆشنبیری و خوداناسی جیهانی ئەو سەردەمە دانراوە لە هەموو لایەکەوە

خەڵک ڕووی تێکردووە، تەنانەت لە وڵاتانی تریش خەڵکی بۆ هاتووە.(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٤٥)

٥- خوێندنگەی مزگەوتی سەید حەسەن:

ئەم مزگەوتە ئەورەحمان پاشای بابان دروستیکردووە (١٧٨٩-١٨١٣) ماوەیەکیش بەناوی خۆیەوە بووەو هەر خۆشی بوو کە دەرسی تێدا دەوتەوە، بۆ دابینکردنی خەرجی و پێداویستی، زەوی و زارەکانی (کانی مسلم) و (کانی دۆمان) و چل دوکانی لەسەر وەقف کردووە، چوار خانوشی بۆ مودەرس و مەلاو مجەورو بانگبێژ بونیادناوە، مەدرەسەکە شەش ژووربووە، چواری بۆ فەقێ و قوتابییەکان تەرخان کراوە، نالی یەکێک بووە لە قوتابییەکانی ئەم خوێندنگەیە)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم،١٤٦)

٦- خوێندنگەی مزگەوتی موفتی لە سلێمانی:

یەکێک بوو لە مەڵبەندکانی ڕۆشنبیری سلێمانی سەردەمی بابان و نیمچە زانکۆیەکی گەشەدارو پڕ قوتابی و زانا بووە)(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٤٧)

٧- خوێندنگەی مەڵکەندی:

پێش دروستکردنی شاری سلێمانی هەبووە، بەڵام لە سەردەمی بابانەکاندا بایەخی پێدراوەو (مەلا ئەورەحمانی نۆتشە و مەلا ئەحمەدی کوڕی) بەڕێوەیان بردووەو دەرسیان تێدا وتۆتەوە.

٨- خوێندنگەکانی حاجی حان و حاجی شێخ ئەمینی خاڵ.

جگە لەم مەدرەسانە، حوجرەش شوێن و قۆناغێکی خوێندن بووە، بۆیە سەردەمی بابانەکان چەندین حوجرە بوونیان هەبووە، جگە لە حوجرەکان، چونکە دەیان حوجرە لەمزگەوت و ماڵان و شوێنی تایبەتدا هەبوون، مامۆستا بە پارەیەکی کەم کە لە کەس وکاری هەر قوتابییەکی وەردەگرت، حوجرە بریتیبوو لە تەنها ژوورێک کە بەپێی توانای مەلاکە دەگۆڕا و جۆری دەرس وتنەوە زۆر فەرقی هەبوو، بەزۆری یەکەیەکە دەرس بە قوتابی دەخوێنرا، بەڵام هەندێ حوجرەی کۆن هەبوون، وەک حوجرەی(مەلا عەزیزی زلزڵەیی، کە پیاوێکی وەک ئەمین زەکی خوێندویەتی ، خواجە ئەفەنی و (١٨٦٠-١٨٩٠)، حاجی مەلا ... تاد) گەلێ حوجرەش هەبوون ژن داینـاون وەک (مەلا فاتم، ناجییەخان، مەلا ئامینە، مەلا رەعنا).

باسکردن لەم مزگەتانەش لەپێناو دەرخستنی ڕۆڵ و پێگەی مزگەوتەکان و بایەخ پێدانی میرەکانە بە خوێندن و خوێندەواری و ناساندنی نەوەیەکی نوسەرو ڕۆشنبیرە، کە دەرئەنجامی ئەم قۆناغەی میرنشینەکان بووە.

٤- کتێبخانە:

هەر لە سەرەتاوە لە قەڵاچوالان لە ناو مزگەوتی قەڵاچوالاندا کتێبخانەیان کردۆتەوە، هەر بۆیە دوای بنیادنانی شاری سلێمانی گواستویانەتەوە بۆ مزگەوتی گەورەی سلێمانی، وەک:

١- خوێندنگەی مزگەوی گەورەی قەڵاچوالان کتێبخانەیەکی بەناوبانگی هەبووە.

٢- کتێبخانەی مزگەوتی گەورەی سلێمانی لەگەڵ دروستکردنی، (شێخ مارفی نۆدێ) دەرسی تێدا وتۆتەوەو ئەمینداری کتێبخانەکەش بووە، هەردەم لە کتێبخانەکەدا بووە، چونکە میرەکانی بابان بەهەموو هێزو توانایەکیانەوە چاودێری خوێندنگەو قوتابخانەیان دەکرد، لە هەر شوێنێک بیانبیستایە کە کتێبخانەی نایاب هەیە، چەرچی و پیاوی خۆیان دەنارد، ئەوانە دەگەیشتنە بەغداد و موصل و وان و ئیستەنبوڵ و مەککەو مەدینەو قاهرە و دیاربەکرو یەمەن و سەدەها زەرکەفتی نایاب و بێ وێنەیان ڕاگواستووە.(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٤٣)، جگەلەمەش(ئەحمەد پاشا دوا میری بابان کە برایە ئاستانەدا لە وێوە بە والیەتی ناردیان بۆ یەمەن، لەوێوێشەوە پەیتا پەیتا دەستنوس و کتێبیان دەنارد بۆ کتێبخانەی مزگەوتی گەورەو کتێبخانەکانی تری مزگەوتەکان دەنارد، تەنانەت کتێبی (مسالک الابصار) لە باسی مێژوودا (١٤) بەرگ بووە لە هیچ شوێنێکی تر دەستنەدەکەوت هەمووی ناردەوە بۆ سلێمانی).(بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ١٠٦)

ئەگەر ئەم مەدرەسەو مزگەوت و حوجرانە فێرخوازێکی کەمیشی پێگەیاندبێت، دەستەبژێربوون و هەریەکەیان لە بوارێکی دیردا بوونەتە ئەستێرەیەکی گەشی ئەدەبیات و ڕۆشنبیریی کوردو سەرچاوەیەکی بەنرخ بۆ لێکۆڵەران لە بوارە جیاوازەکاندا.

بەراورد لە نێوان میرنشینی ئەردەڵان و بابان لە ڕوانگەی ئەدەبی و ڕۆشنبیرکردنەوە

یەکەم: لێکچوون

١- لە هەردوو میرنشینەکەدا میرەکان کاریان بۆ پێگەیاندن و بڵاوکردنەوەی زانست و خوێندەواری کردووە.

٢- لە هەردووکیاندا میرەکان خۆیان ڕۆڵەکانیان خستۆتە بەرخوێندن و کاریان لەسەر ئەدەب و زانست کردووە.

٣- هەردووکیان داهاتیان بۆ بواری ئەدەب و ئاین خەرجکردووە.

٤-لەهەردوولا مزگەوت و حوجرەو مەدرەسە بونیادنراوە، بەمەبەستی خوێندن و ئاینداری و ڕۆشنبیریی.

دووەم: جیاوازی

١- میرنشـــینی ئەردەڵان زووتـــر و زۆرتـــر بـــرەوی بە لایەنـــی ڕۆشـــنبیری داوە، ئەمەش بەهـــۆی پەیوەندی و نزیکی لە شاکانی قاجارو سەفەویەکان و لەم ڕوانگەوە کاریگەریان لە سەر میرنشینەکە هەبووە.

٢- لە میرنشینی ئەردەڵانـدا مێژوو نوسین و ئەدەب بە پلەی یەکەم کاریان لەسـەر کـراوە، بەڵام لە میرنشینی باباندا زیاتر کار لەسەر شیعر کراوە.

٣- ڕۆشـــنبیرو زاناکـــانی میرنشـــینی ئەردەڵان، کاریگەریـــان لەســـەر ڕۆشـــنبیرو مەلاکـــانی میرنشینی بابان هەبووە.

ئەنجام:

١- لە میرنشینی ئەردەڵاندا بەرهەم و کاری ئەدەبی و ڕۆشبیری گەلانی ئێرانی ڕەنگیداوتەوە، ئەمەش بەهـۆی کـاریگەری شارسـتانییەتی ئێـرانەوە بـووە، لەگەڵ ئەمەشـدا یەکێـک لە کارە لەپێشینەکەیان گرگیدان بووە بە ئەدەبیات و ڕۆشنبیریی

٢- میرنشینی بابان بە هۆی درەنگ بەشارکردنی شاری سلێمانی و کەمی ماوەی دەسـەڵاتی، کەمتـر بەرهەمـی ئەدەبـی و کـاریگەری لەسـەر بـووە، لەگەڵ ئەمەشـدا کاریـان لەسـەر رۆشبیری و گەشەکردنی ئەدەبیات کردووە.

٣- هەردوو میرنشـین مزگەوتیـان کـردۆتە شـوێنی پەرسـتن و خوێنـدەواری و پێگەیانـدنی ڕۆشنبیر.

٤- کۆڕو شیعر خوێندنەوە یەکێک بووە لە خواست و کارەکانیان لە هەردوو میرنشین و لە کۆشکەکانیاندا سازیانکردووە.

٥- مەستورەی ئەردەڵانی یەکەمین ژنە لە مێژوودا، کە مێژووی تۆمار کردبێت.

٦- گرنگیدان بە مزگەوتەکـان و دیاریکردنی چەند مزگەوتێک بە پێی پێگەو ئاستی ڕۆشـــنبیری و خوێنـــدەواری، وایکـــردووە چەنـــدین شـــاعیری بەناوبانگمـــان لە ئەدەبـــی کلاسیکدا بێتە بەرهەم.

٧- گرتنەئەسـتۆی خەرجـی مزگەوتەکـان، لەپێنـاو پێگەیانـدنی خوێنـدەواری و ڕۆشـنبیر لە هەردوو میرنشینەکەدا.

سەرچاوەکان:

١- بیرئانینی مەستورەی ئەردەڵان، ڤستفالی مەستورەی ئەردەڵان، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢- بابان، جەمـال ، سلێمانی شارەگەشاوەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم،٢٠١٢.

٣- بۆرەکەیی، سدیق ،مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی دووەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

٤- رۆخـــانی، باباشــێخی مەردۆخ ، مێــژووی نــاودارانی کــورد، و:ماجــدی مەردۆخ رۆحـــانی، کوردستان ، سنه ،٢٠١١.

٥- رەسـوڵ، د.عـزەدین مسـتەفا ، سـەرنجێ لە زمـان و ئەدەبـی یەکگـرتـوو ،چاپخـانەی سـلمان الاعظمی،بەغدا،١٩٧١.

٦_خەزنەدار، د.مارف ، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.

٧- خەزنەدار، د.مارف ، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢.

٨- خەزنەدار، د.مارف ، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.

٩- حەمە باقی، محەمەد ، میرنشینی ئەردەڵان بابان سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، دەزگای ئاراس، هەولێر،٢٠٠٢.

١٠- قەرەداغـی، مـحەمەد عەلـی ،دیـوانی مەسـتوورە،دەزگای چـاپ و بڵاوکـردنەوەی ئـاراس، هەولێر،٢٠٠١.

١١-مەردۆخ، شێخ محمد مەردۆخی کوردستانی، مێژووی کوردو کوردستان، وەگێرانی زانەر محمد، چاپخانەی ڕۆژ هەڵات، هەولێر، ٢٠١١.

بیانی:

١- سید عبدالصم، د توداری"نور الانوار فی کرامات ذراری سیدالمختار" سنندج، ١٣٦٩.

٢- بیادیه، سرود، استاد ملا محی الدین سالحی، انتشارات کردستان، سنندج، ١٣٨٠.

٣- صابر، محمد، النودهی وجهوده النحویه، مطبعه جامعەالصلاح الدین ،ط١، ٢٠٠٠.

نامەی ماستەر:

١- عبدالصمد، کامیران ، کوردستان العثمانیه فی النصف الاول من القرن التاسع العشر، رساله ماجستیر،جامعه الصلاح الدین، ٢٠٠٠.

گۆڤار:

١- رشید، د.کمال طاهر ، الشیخ معروف النودهی البرزنجی، و رحله العلمیه فی کوردستان، گۆڤاری توێژەر، بەرگی ١، ژمارە١، ٢٠٠١.

الملخص:

تصف هذه الدراسة دور كل من إمارة أردلان و بابان في تطوير الأدب و نشر الثقافة خلال فترة حكمهما، و بعبارة أخرى، العمل على جهود هاتين الإمارتين للتحرك نحو الحضارة وتنوير الناس والاستفادة من الجوانب المختلفة للإمارة، بالإضافة إلى تسجيل وحماية تاريخ الأدب الكردي.

أهمية هذا البحث هي أن كل هذه الجهود والإجراءات في بداية الإماره اردلان و بابان من أجل تطوير الادبيات و الاثقافه، بالإضافة إلى ذلك، لا تزال الأعمال في هذه الإمارات ، على الرغم من أنها قليلة ، لكنها ذات قيمة و ضرورية وأصبحت المبدأ الرئيسي للمنهج كلاسيكي كردي.

الكلمات الرئيسية: *الاماره، أردالان ، بابان ، لغة ، الأدب ، الثقافة.*

Abstract:

This research is about the role of the two emirates of Ardalan and Baban in the development of literature and the spread of culture during their rule, in other words, work on the efforts of these two emirates in order to move towards civilization. Protecting Kurdish literature and using human resources in order to create a favorable environment for the development of society.

The importance of this research is that it introduces all these efforts at the beginning of the Ardalan and Baban Emirates in order to develop literature and culture.

Key words: *Empire, Ardalan, Baban, Roll, Literature, Culture.*